

ШЫН

№ 108

(18383)

2013 чылдын
СЕНТЯБРЬ 17,
вторник
Садар өртээ
хостуг

shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Хар-көшкеге удур галереяда

АЙЫЫЛ ЧОК ШИМЧЭЭШКИНИН 550 МЕТРИ

Тыва Республиканы Россияның девискээрлери-биле харылдашып турар «М-54» федералдык автоорукта хар-көшкеге удур галереяны Хакас Республиканың Кызыл Абакан хоорайның девискээри 550 метр хемчээлдиг доозулган. Ооң байырлыг амыдыралы сентябрь 13-те болуп турар. Аңаа ТР-ниң Чазааның амыдыралы бирги-оралакчызы Михаил Козлов, ТР-ниң Дээди Департаментинин (парламентизинин) амыдыралы Каң-оол Даваа, «М-54» федералдык оруктун Тывада эр-теринин даргазы Андрей Кок, «Сибмост» федералдык ууртукчулар база ажил-чылары дээш, оон-даа өскелер ишкен.

2010 чылда Россияның тран-

спорти таварындан Тываның амыдыралы Шолбан Кара-оол хар-көшкеге удур галереяны дургузду. Хар-көшкеге удур галереяны ниити

талазы-биле хемчеглер эгелээн. 2011-2012 чылдарда галереяны адык кезээниң баганаларын быжыглааш, узуну 175 метр ооргаларны салган. Эрткен чылын Кызыл хоорайже угланган, узуну 100 метр девискээрни ажыглалче кириген.

Андрей Коктун чугаалап турары-биле, дужаап турар галерея девискээринге 2009 чылда хар-көшке баткан соонда, бистиң республикавыс «улуг» чер-биле 4 хонук дургузунда орук-биле харылдаа чок арткан. Ам ындыг чүүл катаптава. Кызыл хоорайже углай 160 метр черни кылыры арткан. Келир чылын төлөвилел-чарыгдалдар документилен белеткээш, 2015 чылда ону тударын планнап турар. Галереяны чача туттунган 550 метр девискээрин тудуу доозулган-даа болза, оон эрги черлеринде база септелге ажилдары чоруп турар. Хар-көшкеге удур галереяны ниити

узуну 1340 метр четкен. Бо черде агаар-бойдус байдалдары нарын: чаас, хар, хат чайын-даа, кыжындаа соксавас. Бо чылын маңаа хар сентябрь 12-де дүжүпкен, агаарның температурасы кудулаан. Ынчалза-даа тудугну үе-шаанда доозар дээш ажилдакчылар казыыр 40 градус сооктарда безин ажилдарны күүседип турган. Ынчангаш сентябрь 30-де дужаар ужурул тургаш, 20 хонук бурунгаар доозупканнар.

Каң-оол Тимурович Даваа:

«М-54» федералдык орук, оон иштинде хар-көшкеге удур галерея бистиң республикавыс амыдыралында онзагай черни ээлеп, оон кол «дамыры» болуп турар. Бо орук чүгле социал-экономика хөгжүлдөгө эвес, бети дээрже Тывадан дашкаар хоорайларда өөренип турар ажы-төлү-вүстүң аргыжылгазының айыыл чок чоруунга улуг салдарны чедирер. Галереяны тудуун сонуургап, көрүп кылаштадым. Эң кол чүүл — конструкция быжыг, шынарлыг, сейсмика болушкуннарга турум деп демдеглекседим.

Михаил Сергеевич Козлов:

«Сентябрь 13 Усинск оруу-нун төөгүзүңге уттундурбас болуп артар. Айыыл чок орук шимчээш-кинин хандыраар галереяны тудуу барык дооступ, ажыглалче кирген. Орук чаартылгазы, септелге ажилдары моон-биле төнмес, ынчалза-даа галереяны тудуу кончук улуг ужуру-уткалыг дээрзин чугаалаксадым. Тыва Республиканың чурттакчыларының каш чылдар дургузунда: «Полкада

кандыг-дыр?» — деп айтыраары соксап, агаар-бойдустун кандыг-даа байдалдарында дүвүрээзин чок, аай-дедир аргыжып болур аларган. Ынчангаш буянныг үүлениң шупту киржикчилеринге Тыва Республиканың чонунун мурнундан четтиргеними илередип тур мен.

Валерий Ковлюшенко,

«Сибмост» ААН-ниң Абакан хоорайда салбырының удуртукчузу:

«Бо девискээрни оруу-биле эртери айыылдыг турганын эки билир бис. Даш, хар көшкелер доктаамал бадып, улуг айыылды тургузуп турган. Ам галерея 550 метр шимчээшкенин айыыл чок чоруун хандыраар. Ынчангаш бүдүргөн иживиске аажок сеткил ханып, өөрүп тур бис. Абакан хоорайның талазындан көшкеге удур девискээрни долугу-биле тутканы ол, а Кызылче углай 160 метр арткан. Ону тудуптар болзувусса, хар-көшкеге удур галереяны тудуу 100 хуу доостур.

Келген аалчылар галереяны чача туттунган 550 метр девискээринин байырлыг амыдыралының кызыл кожазын кескен. Оон соонда база-ла чача туткан улус дыштаныр девискээрге, тайга-сындан баткан улуг даштан тургускан тураскаал чанынга байыр чедиришкенин чугаалап, шылагарангай ажилдакчыларга шаңнал-макталдарны тывыскаан.

Азияна ТАУ.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Өвүрдөн медээлер

Арыг-силигиниң

девискээрин илередип...

Сентябрь 13-те кожууннун чагырга даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы А.А. Ооржак Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолдун эгелекчи саналы-биле чарлаттынган «Тыва — арыг-силигиниң болгаш корум-чурумнун девискээри» мөөрейниң түннелин үндүргөн хуралды эрттирген. Аңаа кожууннун сумулар баштыңнары, чагырга даргалары киржи, боттарының саналоналдарын берген.

Өвүр — арыг-силигиниң, чаагайжыдылганың талазы-биле республикада баштайгы черде чоруп турар кожууннарның бирээзи. Ынчангаш келир чылын болур улуг байырлалдарга уткуштур ол көргүзүүн салбазы-биле ам-даа шудургу ажылдап, албан черлери, организациялар аразынга мөөрейни уламчылаар шиитпир хүлээп алдынган.

Сиген шөлдериңде

Кожуунда көдээ ажил-агы эргелелиниң удуртукчузу С. Норбу баштаан специалистер Ак-Чыраа сумузуңуң девискээринде сигенчилерге чедип, кышка мал чеминиң белеткелениң талазы-биле ажилдар кайы хире чоруп турарын хынап көргөннер.

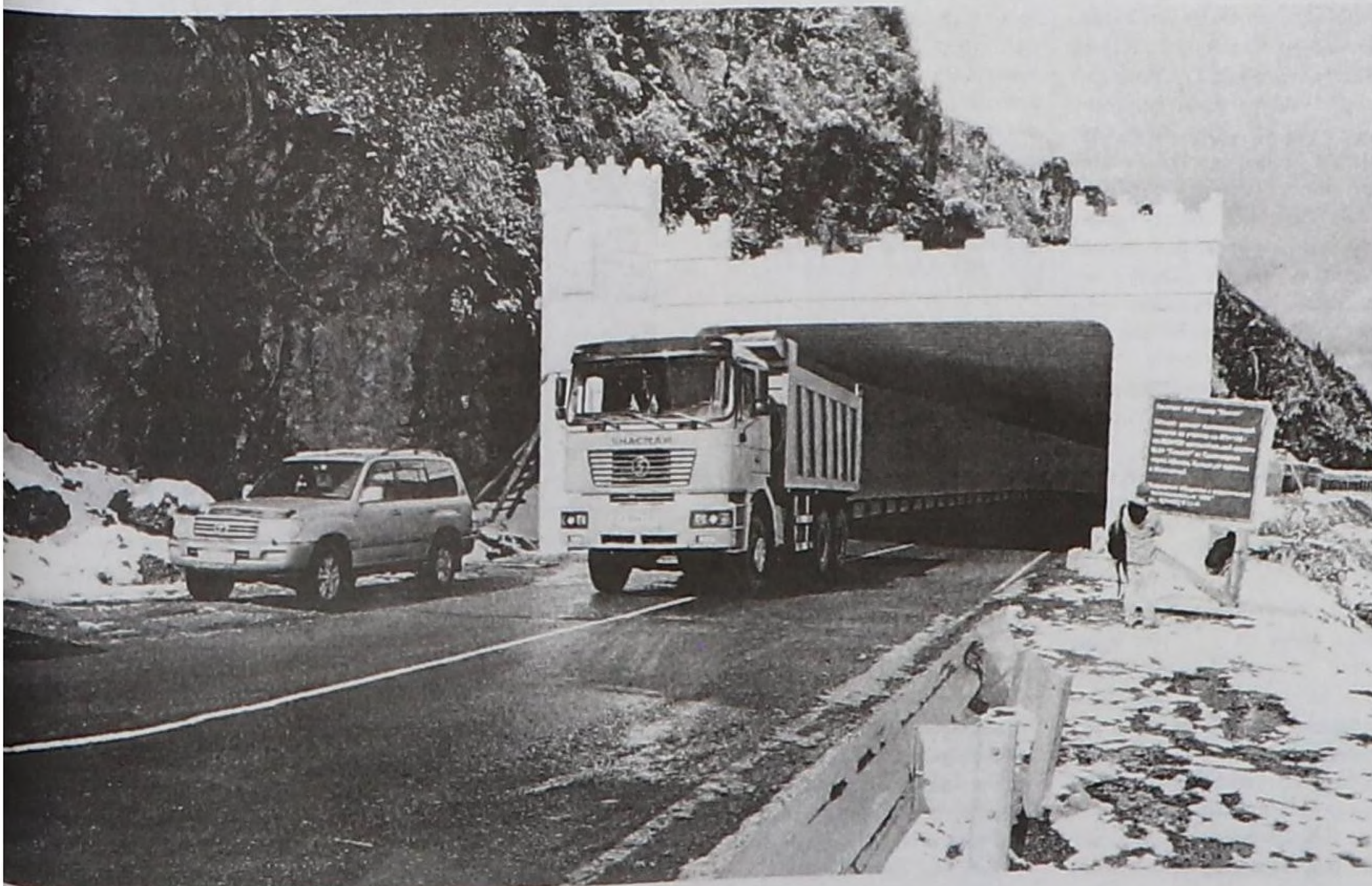
Ак-Чыраа сумузуңуң девискээринде Сарыг-Хөл чоогу черлерде чайгаар үнген сиген бо чылын элбек дүжүттү берип турар. Чайгы үеде чаастыг болганындан ажил арай саадап турган болза, бо хонуктарда ажил-иш кидин түлүк. Кожуунуң сигенчилери планныг онаалдазының 75 хуузуң күүседипкен.

Кышка белен

Культура килдизи 9 ай иштинде кылып чоруткан хемчеглерниң отчетун белеткеп турар. Кожуунуң культура одагаларында септелге ажилдары доозулган. Одалга системаларын хынап, одаар хөмүр-дашты курлавырлап, сөөртүп эгелээн.

Сарыг-оолдун
хүшери

Сентябрь 26-27 хүннеринде Дус-Даг сумуга тыва чогаалдың үндөзлекчилеринин бирээзи С.А. Сарыг-оолдун 105 чыл оюн демдеглерин эрттиреринге культура ажилдакчылары белеткенип турар. Сураглыг чогаалчының төрөөн черинге эртер хемчеглерге чүгле культура ажилдакчылары эвес, школалар, библиотекалар, чурттакчы чон идепкейли-биле киржир сорулганы салган.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Россияның Чазааның Даргазы Дмитрий Медведевтин төрүттүнгөн хүнү сентябрь 14. Бодунуң төрүттүнгөн хүнүн ол ажилга эрттирер чаңчылдыг. Бо чылын ооң төрүттүнгөн хүнү дыштанылга хүнү болгаш, байыр чедиришкннерин боду хууда хөйү-биле хүлээп алыр аргалыг болган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ооң төрүттүнгөн хүнү-биле

байыр чедирген. «Хүндүлүг Дмитрий Анатольевич! Бодум хуумда база Тываның хөй нация чонунун мурнундан төрүттүнгөн хүнү-биле чүректин ханызындан байыр чедирип тур мен! Ажил-ижиңер чогуңгур-ла бооп, чурттуң болгаш чоок кижилеринерин чедиришкннери Силерни өөртүп чорзун! Бистиң Тывавыста йөрээп турары ыш-каш, орууңар сүт дег ак болзун!» — деп байыр чедиришкннеринде бижээн.

Рейтинг

ШЫЫРАК УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ АРАЗЫНДА

Россияның регионнарының удуртукчуларының аразындан шыырак дээн кижилериниң санында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кирип турар.

«Независимая газета» солунуң чагыын езугаар экономиктиг медээлер агентилели регионнарың азы ниитилелдин чамдык кезектериниң, тургузугларның эрге-ажыктарын камгалап турар төлөвилелдерни хүлээп алырынче уланган коммерция болгаш күрүнө тургузугларының, депутаттарның чүткүлдүг ажилының кайы хире дээштиг болуп турарын шинчилээр талазы-биле ажилды доктаамал чорудуп турар.

Россияның эксперттериниң санап турарын езугаар алырга, бо талазы-биле эң чүткүлдүг лоббист удуртукчуларның бирээзи Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол болуп турар. 2013 чылдың августуң түңнелин езугаар ол 83 черниң 23 дугаарын ээлеп тур-

ган. «Лоббизм» деп сөстү дыка хөй хевирлиг кылдыр тайылбырлап турар, ону хөй кезинде бодунуң эрге-ажыктарын камгалаары дээш туржунуң талазы-биле ажил-чорудулганы ынчаар адаар. Ынчангаш «лоббизм» деп сөс орус дылда турумчаан болгаш массалыг информация чепсектеринге доктаамал ажыглат-тынып турар аларган.

Бо удаада шинчилел ажилын августуң түңнелин езугаар боттандырган. Эксперттер бөлүүнде Виктор Ермаков (Россияныкы биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының талазы-биле агентилели), Николай Вардоль («Финансовая газета», «Новая газета» солуннар), Валерий Хомяков (Национал стратегия чөвүлели), Игорь Харичев (дузалал соңгудда технологияларының төвү), Михаил Сергеев («Независимая газета» солун) болгаш өскелер-даа кирип турар.

Хүннүң медээлери

СЕПТЕЛГЕНИ ХООЙЛУ ЕЗУГААР БАШКАРАР

Хөй квартиралыг бажың-нарда ниити өнчү-хөреңгиниң капитал септелгезин чорударының дугайында хойлу төлөвилелин республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйны чаартырының яамызы ажилдап кылган, ону ТР-ниң Чазаа деткээн.

Капитал септелге кылып чорударыңа көрдүнгөн акша-хөреңгини мөөңзэриниң, учетка алырының болгаш көрдүнгенин езугаар ажыглаарының, а ол ыш-каш регионнуң тус-тус программаларын, күрүнө болгаш муниципалдыг деткимчениң хемчеглерин белеткээриниң болгаш бадылаарының чурумун ол документ тодарадып турар. Оон аңгыда капитал септелге кылырының чурумун—ону эрттирериниң эргежок чугулазының дугайында шийтпирден эгелээш ажилдың өртээниң эң үстүкү хемчээлинге чедир айтыр ужурлуг бүгү чүүлдерни ында кириген.

Хойлу төлөвилелин РФ-тиң Чуртталга кодекзиниң негелдеринге дүүштүр ажилдап кылган дээрзин тудуг болгаш коммунал

ажыл-агыйны чаартырының сайыдының оралакчызы Елена Годяева демдеглээн. Ында «2014 чылдан эгелээш хөй квартиралыг бажың-нарда ниити өнчү-хөреңгиниң капитал септелгезин чуртталга шөлүнүң ээлериниң күсели-биле боттандыра» дээрзин айтыкан, амгы үеде ЧКА агентилели капитал септелге дадывырының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында Чазаа доктаалының төлөвилелин белеткеп турар. Муниципалдыг болгаш республика бюджеттеринден кады акшаландырышкын кылыры база көрдүнүп турар» — деп, ол уламчылаан. Ооң хемчээлин бажың бүрүзүнүң байдалын көрүп тургаш, тодарадыр. Бир эвес бажыңны бустур четкен азы ам бузар ужурлуг деп санаанда дадывыр төлевес дээрзин айтыры чугула. Капитал септелгениң регион программасын 30 чыл хуусаага тургузар.

Хойлу төлөвилелин республиканың Дээди Хуралыңче удавас кириптер.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

Тываның күрүнө университетинде ректор соңгудазыңа белеткел эгелээн.

ТывКУ-нуң амгы ректору, биология эртемнериниң доктору, профессор Сергей Октаевич Ондарның бүрүн эргелери 2014 чылдың февральда доостур. Ол темага тураскааткан ТывКУ-нуң ректорат хуралы сентябрь 11-де болган. Дээди өөредилге чериниң Эртем чөвүлелиниң хуралын сентябрь 19-та эрттирериниң дугайында шийт-

пирни аңаа хүлээп алган. Тургустунган ажилчин бөлүк ол үеге чедир ректорну соңгуурунун дугайында дүрүмнү болгаш ректор соңгудазын чорударының талазы-биле хемчеглериниң планын ажилдап кылыр ужурлуг. Ажык бадылаашкынның түңнели-биле ажилчин бөлүктүн составыңа В.О. Таргын, В.М. Дамдыңчал, А.А. Стороженко, Б.К. Кара-Сал, А. В. Минзев олар киргеннер.

Бистиң корр.

ЧАА ЧЭС КЫЗЫЛГА ТУТТУНАР

Чаа чылыдылга-электри станциязын (ЧЭС) тударының дугайында Тываның Чазааның эгелээшкннин «Росчеткилерниң» удуртукчузу Олег Бударгин деткээн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң чалааны-биле Кызылга ажилчин аян-чоруун кылып кээп, Чазаа хуралыңа олурушкан «Росчеткилер» ААН-ниң чингине директору О. Бударгин ыңдыг медеглелди кылган. Хуралга Чазаа кежигүннеринден аңгыда, Сибириниң регионнар аразының четкилер хуваар компаниязының (МРСК) болгаш ооң Тывада ажилдап турар салбырларының удуртукчузы, инвесторлар киришкен. Олар электроэнергетиканы сайзырадырының айтырыгларын чугаалашкан.

Республика девискээринге чылыдылга-электри станциязын тударының айтырыын Тываның эрге-чагыргаларының ыйыдып турарын аажок чөптүг деп, Олег Бударгин санаан. «Бодунуң чылыгы болгаш чырыгы чокта үлетпүр сайзыралының перспективаларының

дугайында чугаа турбас. Чүс-чүс километр орукту даглап ажыр эр-тип кел чоруур электри энергиязында идегел чок дээрзи билдингир, агаар-бойдустан уржуундан чүү-даа бооп болур. Ынчангаш чылыдылга-электри станциязын (ЧЭС-ти) тударының талазы-биле саналды деткип тур мен, ол талазы-биле кады ажылдаарыңа, инвесторлар-биле чугаа кылырыңа белең мен. Россияның энергетика сайыды Александр Новак-биле ужуражылга үезинде республика удуртукчузу Шолбан Валерьевич-биле кады бо айтырыгны тургузар бис» — деп, ол уламчылаан.

Тываның энергия хандырылгазының схемасын тургузар, регионга энергияның айыыл чок чоруунуң деңгелин бедидер херекке эргежок чугула Кызыл — Чадаана аразының шугумун ажыгдалче дужаарының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Ооң түңнелинде республика 80 МВт ажыг электри энергиязын немей алыр апаар. Шугумнуң схемасын 2012 чылда-ла тургускан. Ол ыш-каш Кызылга болгаш Чадаанага ийи подстанциялар тудары база көрдүнгөн, бо ажил узамдыгып туруп берген. Энергетиктер оларны 2013 чылдың майда дужаар бис деп баштай бүзүрөткен, ам октябрьда дей берген. Ону 2013 чылдың декабрьда дужаар деп тодаргай хуусаа айыттыңан, ону соңгаарладып болбас деп, Олег Бударгин бүзүрөткен. «Ол шугуму аажыгдалче бодум хүлээп алыр мен» — деп, «Росчеткилерниң» удуртукчузу аазаан.

База бир нарын-даа болза,

аажок чугула айтырыг бис дээрге республика найысылда белдир үш подстанция («Западная», «Южная», «Восточная») чаартып кылыр боттандыра болза, энергетиканың айыыл чорук хандыраы берге. Тыва болгаш Россияның деңгелин 100 чылын медеглэп уткуштур социал ужураш-элээн каш объектилерин деп турда бо айтырыг күүчүлериң негетинип турдан аажок чугула болуп турар.

Ол айтырыгны сайыс соонда шийтпирниң төлөвилелин чедир ажилдап кылыр деп ону күүседип эгелээр деп пир хүлээп алдыңан. Подстанцияны Сибириниң МРСК-күжү-биле 2015 чылдың чартыныга чедир ажыгдалче бер деп планнаан. Ол үеге республиканың Чазаа энергетиканың мурнунда өрөң долузу-биле төлөттүр хемчеглерин алыр. «МРСК-ри» ААН-ниң чингине директору Константин Петухов бундугларыңче электри энергиязын саадаашкын чок кылыр дээрзин бүзүрөткен.

Регионнуң энергетика хандырышын шийтпирлээринге оңалдыг чоруу дээш Олег Бударгин болгаш ооң өөрүңгө четтиргенин хуралдың чыгыш илергейлээн кады ажылдаарыңа республика аажок сонургалдыг дүзүрөткен.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

«Нацияның крозу» — Россияның девискээринде эң хөй кижикчилерлиг болгаш эң улуг спортчу хемчег. Россияның хамаатыларын «Нацияның крозу» спорт болгаш күш-культурага хандыкшыдып, кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап турар. Спортка болгаш күш-культурага хандыкшыдыглардан аңгыда, профессионал спортчулар, олимпий оюннарының чемпион-

«НАЦИЯНЫҢ КРОЗУ»

нары, спорттуң хоочуннары бо кросска кижиринге ынак. Бо улуг спортчу хемчегге политиктер, күрүнө ажылдакчылары, яамыларның болгаш албан черлериниң удуртукчулары безин кижип кээр.

Амгы үеде чадаг чарыш кончук неперенгей. Чадаг чарыш маңаар кижилерге «Нацияның крозу» — магадап ханмас өөрүшкү-дүр. Бо чарышка тирилээр албан эвес, ынчангаш кросска кым-даа кижип шыдаар. Маңаары дээрге — кадыын дадыктырып алырының эң ажыктыг аргазы-дыр. Ону кижип бүрүзү билип каан — ынчангаш

«Нацияның крозунга» албан эвес кижип кээр. Бо чылын Россияның девискээри аңаа кижиринге нин илереткеннер. Сентябрьда миллион-миллион кижилер чарыш оруунче үнер.

Чадаг чарыштын россияжи хүнү «Нацияның крозу — 2013» Кызыл хоочун сентябрь 22-де эртер. Оон руду: «Ойна» артель — трасса (студентилер хоорайы), Московская кудумчу — Мэрия кудумчу — Ленин кудумчу — Кызыл хоорайының дыштыгы параты.

Заявки на сайте russia.sport.ru/cross2013

СОЧИ БААРЫ — КӨҢҮС БЕЛ

Олимпийжи Сочи чедип, ону сонугурап көөрү — көңүс белең! Россияның спорт яамызының

RussiaSport «2014 шагов к Сочи» сайтында төлөвилелге идепкейлиг кижип, конкурстун 10 кижикчилериниң аразыңче кире бергеш, олимпийжи Сочини барып көөр эргени чаалап ал болур.

Конкурстун утказы болза: сайтка спорт дугайында янзы-бүрү фото-чуруктарны, сөзүглелдерни, видеоматериалдарны кирип, сайттын дузазы-биле спортчу турнирлери

организастан тургаш, Сочиже баарының балдарын («базымнарны») ойнап алыры.

Конкурса хууда кижилер-даа, организациялар-даа кижип болур. Организацияларга «базымнарны» санын ийи катап көвүдөдип бээр.

Конкурстун кижикчилерин дараазында аңгы-аңгы номинацияларга тодарадыр: 2014 базымны эң дүргөн ойнап алганы; эң хөй базымнары ойнап алганы; эң херин базымнары улуг хемчеглер-биле ойнап алганы — турнирлери организаастары, видеоматериалдарны сайтка кирири дээш, оон-даа өске.

Конкурстун тилекчилеринге шаңналдар — Сочиге үш хонук иш-

тинде барып, олимпийжи хоочун гашка экскурсиялары. Олимпиада болушкуннар эгелээринге үш ай бурунгаар оларны көөрү — өске кижилериниң көөрү чүүлдерин көөрү-дүр.

Конкурс октябрьда тунчүзүңге чедир уламчылап турар. Тодаргай медеэлер конкурстун албан-езу бөлүүнде: RussiaSport.ru/2014steps.

Кижириниң негелдери RussiaSport.ru/2014stepsintro

Сделай 2014 шаг к Сочи

35 хар четпээн болза...

2011-2015 чылдарда «Оран-сава» деп федералдыг тус-коргоон сорулгалыг программаның «Тыва Республикада аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары» биче программаның дугайында ТР-ниң Тудуг болгаш коммунал хандыраары агайы чартайылга яамызының программалар боттан-боткайлыгының килдизиниң специализи Аяс Орланович Нурзат-биле чугаалаштывыс.

— Аяс Орланович, бо программа ийи чыл дургузунда ажылдап турза-даа, оон дугайында чон тодаргай билбес...

— Амгы үеде чурттаар бажың-бажың талазы-биле, ылаңгыя аныяктар-тар, чидиг айтырыглар хөй. Ынчангаш күрүнениң талазындан деткириниң аргаларын дилеп, кичээңгей салып турары эки. Үстүнде айтыттыңан программаның сорулгазы — 35 хар четпээн аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава садып азы тудуп алырынга деткимчени бээр. Аңаа амаарыштыр Тыва Республиканың тудуг яамызы база ажылдап турар. Чурттаар бажың-балгады чок деп саттырган аныяк өг-бүлелерге күрүнеден көрдүңген акша-хөреңгини тараазында таварылгаларда бээр: чурттаар оран-сава тударда, тудуп азын белен бажыңны садып алырда, чурттаар оран-саваны чээли таварыштыр алырда, бирги төлевирин тараазында, 2011 чылдың январь 1-ге чедир чээли таварыштыр бажың-бажың тудуп, оон кол өрезин төлээрде.

— Аныяк өг-бүле кылдыр кан-назынның кижилерниң өг-бүлени санаарыл?

— Өг-бүле байдалын албан-ат-биле бүрүткөдип алган бол-бол, кайызы-даа 35 хар четпээн аныяктары аныяк өг-бүлеге таварыштырар. Оларның кайы-кайызының хары 35-тен улуг болза, программаже кирбес. Ажы-төлү азы чок-даа болур. Уругларын азырап чоруур ие азы ада-ады программаже киржир эргелиг. Аныяк ажил-агыйда тургустунганы чугула негелде.

— Акша-хөреңги деткимчези-ни хемчээли кайы хире болурул, Аяс Орланович?

— Ол янзы-бүрү байдалдар-дан хамааржыр: өг-бүле кежигүн-риниң санындан, чурттап турар амак-саяктарындан дээр чижеткиг. Исте 19 муниципалдыг тургузуг-тар болза, чурттакчы чер бүрүзүн-дү 1 дөрбелчин метрниң өртээ-ге болур. Чижээлээрге, Кызыл орайда чурттаар оран-саваның 1

дөрбелчин метрниң өртөөн 18 муң рубльге тодараткан. Ийи кижиден тургустун-ган өг-бүле, эвээш дизе, 42 кв.м шөлдүг бажыңче кордал болур. Өг-бүлеге бир кежигүн немежирге-ле, хоойлу езугаар 18 кв.м шөл база немежир. Ынчаарга үш кежигүннүг өг-бүле 54 кв.м, а 5 кежигүннүг өг-бүле 90 кв.м оран-савага чурттаар ужурулуг. Чаңгыс уруглуг ада-иye Кызыл хоорайга чурттаар оран-сава тудуп азы са-дып алыр дээр дижи. Үш кижиге онааттыңан 54 кв.метрни 18 муң рубльге көвүдөдиптер. 972 муң рубль болур. Күрүне оон 35 хуузу азы 34200 рубльди деткимче кыл-дыр төлөп бээр, а арткан 631800 акшаны боттары төлээр. Күрүнениң социал төлевирин азы 35 хууну 9 ай дургузунда ыяап ажыглап, бажыңны садып алыр азы тудуп эгелээр.

— Программага киржир дээр күзөлдүг кижилер кая баарыл?

— Кири бижидилгезиниң аайы-биле тус черниң администрация-зынга баргаш, ук программа-биле ажылдап турар кижини тодарадып алгаш, оон айтып бергени херек документилерни чыыр. Оларны дужааган соонда чурттаалга комис-сиязының хыналдазы езугаар өг-бү-лени чурттаар оран-савага чединмес деп бадыткаан доктаалды азы кандыг чылдагаан-биле чөпшээрел бербээниниң дугайында шийтпирни 10 хонук дургузунда үндүрер. До-кументилерни дужаап тура, бүрүткеткен дугайында саа-зынны алырын утпазын сүмеледим.

— Программаның Тывага бот-танып эгелээнинден тура, каш өг-бүле чурттаар оран-савалыг апарганыл?

— 2011 чылда — 30, 2012 чылда — 53, 2013 чылда амдыызында 90 ажыг өг-бүлелер чурттаар оран-сава-биле хандырттыңан. Маңаа Ак-Довурак хоорай биле Тес-Хем кожуунуң үрө-түнелдиг ажылын демдеглекседим. А Кызыл хоорай

биле Кызыл кожуунда байдал на-рын. Оларның даңзыында 200 ажыг кижилер бар. Тус черлерниң бюд-жединде ол хире хөй акша-хөреңги чок. Ынчангаш оочурун чылары оожум, а кожууннарда ажыл каш ай дургузунда чогул бээр.

— Күрүне деткимчезиниң янзы-бүрү хевирлери чүгле тудуг адырында эвес, а өске-даа тала-ларда нептерээн болгай. Чамдык арын-нүүр чок хамаатыларның оларны өскээр ажыглап турары чажыт эвес. Бо талазы-биле чүнү чугаалаар силер?

— Бистиң таварылгавыста база чидиг айтырыглар бар. Чижээлээрге, чамдык черлерде «муниципалдыг чергениң акшазы арай чок, ынчан-гаш амдыызында сен бодун акшаң кири салывыт, оон федералдыг, рес-публика чергелиг бюджеттен акша дораан шилчип кээр» деп програм-маның киржикчилерин дуурайлап, көгүдүп турар. Ол шуут шын эвес. Күрүнеден деткимчени алыр дээр кижиге бодунуң карманындан канчап акша чарырыл? Мындыг хевирлиг байдалдарны прокуратура органна-ры сайгарар. Ынчангаш чурттакчы чонну оваарымчалыг болурунче кый-гырып, билдинмес айтырыглар бар болза, администрацияга-даа, бистиң Тудуг яамызынга-даа кээп сүмележи-п, тайылбырладып алырын диледим.

— Айтырыгларга харылап бергениңер дээр четтирдим.

Азияна ТАУ.

Айдың МОНГУШТУҢ тырттыр-ган чуруу.

Оран-сава айтырыгы

Хүшүң медээлери

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ЧАРЛААН

Мал согар цехтерни тур-гузар талазы-биле конкурсту Шолбан Кара-оол көдээ ажил-агының бараан бүдүрүкчү-лериниң аразынга чарлаан.

Ол дугайында Чазак Даргазы бодунуң Вконтактыда арнынга дыңнаткан. «Мал ажылын сайзы-радыры аграр политикаың кол угланышкыннарының бирээзи болур. Сөөлгү чылдарда ол адырже кичээңгейни угландырып келге-нивестиң түңнелинде мал бажын өстүрериниң талазы-биле Россияга тинлекчилерниң аразынга кирер аргалыг болган бис. Ол көргүзүг талазы-биле Сибирде бир дугаар черни ээлеп турар бис. 2013 чылдың август 1-ниң байдалы-биле Тывада малдың нити баш саны 1 миллион 741 баш болган, оон иштинде шээр малдың баш саны — бир миллион 416 муң 693, бода мал — 182 муң

134, чылгы — 62 муң 918, иви — 2604 баш болуп турар. Бо саннар дээрге мал ажылдыгларының хүн бүрүдеги кызымак күш-ажылының түңнели-дир. Күш-ажыл дээрге чүгле кижиге таалалды болдурар эвес, орулга кирип алырының, бай-байлак чурттаарының хевир дээрзин билер бис. Мал продукциязын көвүдөдир сорулга-биле көдээ ажил-агының бараан бүдүрүкчүлериниң аразынга 2014 чылда Тываның төп болгаш барыын зоналарынга мал согар цехтерни тургузарының талазы-биле конкурсту чарладыыс, дериг-херек-селдерниң өртөөнүң 50 хуузу Чазак бодунга хүлээнип тур. Ажылдап кириптинер» — деп, ол бижээн.

Ол конкурстун дугайында дүрүмнү ажылдап кылырын Тываның Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамы-зынга даандырган.

Озал-ондак

ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫНЫҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ

Орук-транспорт озал-он-даанга таварышкаш, амызын-дан чарылганнарның өг-бү-лелеринге дузаны чедирер.

Сентябрь 16-да болган эртенги хуралга Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол эрткен субботада Кызылга болган коргунуч орук озал-ондаа-ның дугайында чугааны көдүргөн. Иштики херектер сайыды Александр Лобановтун дыңнатканы-биле алыр-га, чиик автомобильдин 23 харлыг чолаачызы эш-өөрү-биле төрүтүңген хүнүн демдеглээн соонда машиназы-биле чадаг кижилерни бастырган. «Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суур-нуң чурттакчызы кижиге-дир. Ижип орган арагазы төне бээрге, ол магазинче ону садып алыры-биле чорупкан. Амгы үеде ол туттурган, бо талазы-биле кеземче херээн оттурган, тудуп хоругдаарының чөпшээрели алдыңан — деп, Алек-сандр Лобанов дыңнаткан. — Чо-лаачы-биле кады чораан улустун ат-сычы база тодараттыңан».

Ол халаттың уруундан бүдүн өг-бүле амызындан чарылган деп, эртем болгаш өөредилге сайыды Каадыр-оол Бичелдей дыңнаткан. Хем бо чарында дачаларда авто-бус доктаамыңа чеди кижиге: Наталья Михайловна Салчак, оон уруглары болгаш чээнери турганнар. Оон уруглары — Кызыл хоорайда №9 гимназияның биргиклассчызы Аял-га, 5,5 айлыг бичи уруу-дур. Оон чээни — Кемеровонун медицина университетиниң студентизи Ан-гыр-оол Салчак 1 харлыг уруу-биле турган, №10 ПУ-нун сургуулу Буян

Сат болгаш база бир аныяк оол аңаа турганнар.

«Картофель ажааган соонда 32 харлыг Наталья Салчак уруглары-биле чанып органнар. Ол халаттың уруунда ол ие ийи уруу-биле амызындан чарылганнар. 16 харлыг Буян Сат биле Ангыр-оол Салчак-тын бир харлыг уруу эмнелгеде аар байдалдыг чыдарлар». Мөчээр кижилерниң төрелдеринге эргежок чугула дузаны яамының ажылдак-чылары чедирер дээрзин Каадыр-оол Бичелдей бузурткен. Бо ажылга идеп-кейлиг киржиринче Шолбан Кара-оол Тываның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызын дилээн. Шыдаар шаа-биле дузаны чедирерин Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы көргүзөр деп, оон даргазы Мерген Анай-оол дыңнаткан, чүге дээрге мөчээрлер ол кожуун чурттуглар.

«Эзирик чолаачының буруузу-биле бүдүн өг-бүлениң амызындан чарылганы улуг халап» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. «Про-филактиктиг хемчеглер чедешпейн турар болза, машинаны эзирик мунар чорукка хөй-ниитиниң эптеш чок чоруун тургузаалыңар — деп, Тываның Баштыңы саналдаан. — Ол кижиге чаштарны өлүмге чедиргени дээр шыңгыы хемчегни хүлээдир херек. Ындыг халатты моон соңгаар болдурбас ужурулуг бис».

Автобус доктаамнарынга айыыл чок чорукту хандыра талазы-би-ле сайгарылганы кылырын Кызыл хоорайның мэриязының мурнунга Шолбан Кара-оол салган.

ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ ТҮЛҮКТЭЭН

Тываның муниципалдыг тургузуларында картофель болгаш ногаа ажаалдазы эрт-кен неделядан эгелеп идеп-кейжээн.

Нитиизи-биле «ийиги хлебти» 665,5 га черден ажааган (план-ның 18 хуузу), ногааны 146,5 гектар чер-ден чыгган (21, 8 хуузу). Бо ажыл Би-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Танды кожууннарда идепкейлиг чо-руп турар. Картофельдин дүжүткүр чоруу улуг идегелди берип турар дээрзин Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызы дыңнаткан, орту-маа-биле бир гадан 99,5 центнер алдыңан, а чамдык кожууннарда — чижээ, Би-Хемде 122,5 ц., Чеди-Хөлде болгаш Барыын-Хемчикте 110 центнер чедип турар.

Мал чеминиң белеткелин чо-гумчалыг байдалче кириер аргалыг болган бис деп, көдээ ажил-агы болгаш аш-чем сайыдының бирги оралакчызы Сергей Ондар дыңнат-

кан. Август айда үзүк-соксаал чок болуп турган чаастың уруунда бо ажылче кирер арга чок турганын са-гындыраал. Сентябрьда хову ажил-дакчылары эрттирген үени эгидер дээр күженишкенин ажылдаан, оон түңнелинде кожууннарның хөй кезин мал чеминиң белеткелин барык ийи катап көвүдеткен.

Республикада сентябрь 9-тун байдалы-биле 11752 тонна бөдүүн мал чеди белеткеттинген (план-ның 60 хуузу) болза, сентябрь 16-га че-дир 1494562 тонна (76,3 хуу) четкен. Республиканың үш кожууну — Каа-Хем, Танды, Барыын-Хемчик бо кам-панияны доозар чыгаан. Чижээ, Таң-дыга 500 тонна сизген кезери болгаш ол-ла хире сенаж салыры арткан. Каа-Хем биле Барыын-Хемчик мал чемин 93 хуу белеткээрлер. Өвүр, Улуг-Хем, Эрзин болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарның көргүзүглери оларга чоокулап орап.

Бистиң корр.

ЭВЭЭШ ҮЕ АРТКАН

Ук программаның киржикчиле-ринге келир үедеги пенсиязының чыылдалыг кезээнче эки тура-биле бир чыл иштинде шилчиткен 2000-12000 рубль хемчээлдиг камгала-дылгада дадывырларын күрүне 10 чылдың дургузунда ийи катап көвү-дөдип бээр.

Амгы үеде ук Программада 13 млн. россиянар киржип турар, Тываның чурттакчыларындан оон киржикчилери 15 муң ажыг. Про-граммага 14 хар четкен, Пенсия фондузунда албан пенсия камга-лалында бүрүткеткен хуу агар са-нының дугаарын (СНИЛС) ал алган кижиге бүрүзү киржип болур.

Күрүнеден деңге акшаланды-рышкын программаның езугаар шилчидип турар эки тура дадывыр акшазынга үндүрүг онаавас, ынчан-гаш чурттап турар черинде үндүрүг органынга баргаш, үндүрүгден казылда (вычет) акшазын ап алыр арга база бар.

Оон аңгыда эрткен чылдан тура

күрүнеден деңге акшаландырыш-кын езугаар чыылдазы бар пенсио-нерлер ол чыгдыңган акшазын ап эгелээн. Ону хары угда ап болур, 10 чыл дургузунда, азы пенсиязы-биле катая алыры көрдүңген.

Ол программага октябрь 1-ге чедир киржип алырын күзээр бол-за, чурттап турар черинде Пенсия фондузунче билдиришкенин бижир. Ону бодунга тааржыр эптиг арга-биле кирип болур: ажылдап турар чериниң бухгалтериязынга, күрүне ачы-дузаларының интернет-порталын (www.gosuslugi.ru) дамчыштыр, азы хөй функциялыг төп (МФЦ) таварыштыр чорудуп болур. Азы болза чурттап турар черинде Пенсия фондузунга келир, ол ышкаш ынаар билдиришкенин кирип кааш, эки тура дадывырын банк таварыштыр кижиге боду шилчидер. Акшаны бир чылда хары угда мөөнү-биле азы ай санында-даа шилчидип болур.

Надежда ЭРГЕП.

Күрүнеден деңге акшалан-нар программа 2009 чылда элээн. Ам аңаа киржип алы-ын күзээр кижилерге бир ай тес көңгүс эвээш үе арткан. Программаның киржикчизи улуп алгаш, келир үедеги пенсиязын күрүнениң акшазы-ле көвүдөдип алыр аргалыг улур дизе, 2013 чылдың ок-тябрь 1-ге чедир аңаа кирип чугула.

ЭЖИКТЕРИ АЖЫК ӨРГЭЭ

Кызыл хоорай биле Каа-Хем суурнуң аразында турар бедик, ногаан ыяштарга долгандыр бүргеткен чараш, улуг бажыны, автобустуг эртип чыткаш, эскерер боор силер. Ол дээрже Кызылдың башкы колледжизи-дир. Чаа 2013-2014 өөредилге чылының эгелээр бетинде колледжиниң ажил-чорудулгазын сонуургап четтим. Делгем, улуг өргэеже кирип кээрине-ле, септелге ажилдары чаа-ла доозулганы илдең, арыг-силиг, чугайзыг чыт чытталды. Чаа өөредилге чылынга белеткел ажилдары адакталып, сургуулдарны хүлээп алырынга колледж белең болду. Баш бурунгаар ужуражыр кылдыр чугаалажып алганым директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы Елена Радиевна Кара-оол мени эвилең-ээлдек уткуп алды. Бодум база бо өөредилге чериниң доозукчузу болганымда, маңаа үр келбээнимден колледжиниң улуг өскерилгенин магадап, амгы үениң дериг-херексели-биле дериттинген класстарны, фойелерни, спортзалды, чөмненир черни шуут танывадым. Елена Радиевна харысалгалыг оралакчы албан-дужаалда-даа болза, боду база студент кыстар ышкыш көңүс аныяк башкы болду. Бодунуң кол харысалгалыг ажилындан аңгыда, хөй-ниити ажилдарына үргүлчү киржип чоруур башкының ажилының дугайында чугаалаштывыс.

— Кижизидилге талазы-биле оралакчының албан-хүлээлгезин таныштырып көрүңерем.

— Мээң кол-ла ажилым кижизидилге ажилы — келир үениң башкыларының мөзү-шынары, билин, чуруму, аажы-чаңы эки болурун, хөй-ниити ажилдарына оларны кириштирерин, уруглар-биле ажилдап билерин, бодун шын алдынарын, идепкейжи чоруун чедип алыры.

2011 чылдан эгелеп кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчызы бооп ажилдап эгеледим. Бистиң колледжиде хөй кезинде көдээ суурлардан уруглар кээп өөренип турар. Ынчангаш оларны өөредилгеден аңгыда, боттарының сонуургалдарының аайы-биле хөй-ниити ажилдарына кириштирип, келир үениң башкызы шупту талазы-биле сайзыраңгай, бурунгаар көрүштүг кижилер болзун дээш өөредип турар бис. Колледжиниң сургуулдары хоорайның школаларында, ясли-садтарында, хөй кезин 12 дугаар школада практикаларны эрктирип, ол школа-биле сырый харылзаалыг бис. Ийи чыл ажилдаан үемде студент тудуг

отрядтары колледжиниң септелге ажилдарына, «Хааннар шынаазында» археологтук ажилдарга киржип турар, көдээ ажил-агый отрядтары колледжиниң участогунда ажилдап турар, вожатыйлар отрядтары чайгы үеде хоорайның бажынарының чанында шөлдерге уругларны ойнадып, янзы-бүрү хемчеглерни эрктирип турар. «Херелдер» волонтер отряды Хоочуннар бажынында кырганнарга дузалал ажилдарын чорудуп база хоочун башкыларның бажынарын аштап-арыглап, күш-культура башкылары хоралыг чаңчылдар — наркоманияга, алкоголизмге удур профилактиктиг хемчеглерге, социал акцияларга үргүлчү киржип турар.

— Бо колледжиде эге класстар башкылары, ясли-садтарга кижизидилгичилер база күш-культура башкыларындан аңгыда, кандыг чаа мергежилдер немешкенил?

— Ийи чыл бурунгаар амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаа мергежилдер немешкен: уругларның кадыкшылын быжыгалаар күш-культура башкылары, социал ажилдакчылар, эге билиг чадазында коррекциялыг

педагогика, документилен база архив-биле ажил.

Бо чылын компьютер четкизиниң администраторлары мергежил немешкен — бо мергежилди дооскан уруглар информатика башкылары азы кандыг-даа албан черлеринге система администраторлап болур.

— Башкы кадрларны амгы үениң негелдезинге дүүштүр канчаар белеткеп турар силер?

— Колдуунда үшкү салгалдың күрүнениң федералдыг өөредилге стандарттарының негелделеринге чагыртып турар бис. Бистиң эң-не колдадып турар мергежилдеривис эге класстар болгаш садик башкылары, оларны чаа негелделерге дүүштүр уругларның назы-хар аайы-биле педагогиказын, психологиязын эки өөредип, ол кичээлдерге шактарны көвүдеткен. Ону эрткен чылдан эгелзэн бис. Оон ыңай практика шактарын көвүдеткен. Кожууннардан уруглар-биле башкылар немелде кичээлдер эрктирип, бот-ажылдар, рефераттар, курс, диплом ажилдарын кылырынга дузалажып турар. Компьютерлерлиг 2 улуг класс бар, ооң хандырылгасы эки. Компьютерге онаалгаларын кылып, интернет таварыштыр сургуулдар аразында харылзажып-даа турар. Методиктиг кабинетке сургуулдар планнарын, конспектилерин бижи, практиктиг кичээлдерге көргүзүп материалдарын белеткеп ап турар кылдыр эптиг байдалды Ольга Мекпер-ооловна Оюн 2004 чылдан эгелеп тургускан.

— Бо чылгы доозукчулардан каш кижидээди өөредилге черинче, чежези ажилче кирип алганыл?

— 2013 чылда колледжини 124 сургуул дооскан, оларның 72-зи — ТКУ-же база Хабаровск, Красноярск, Томск, Абакан хоорайларның дээди өөредилге черлеринче өөредилгезин уламчылап чорупканнар, 15 кижиде — кожууннарын, 1 кижиде — Кызыл хоорайның школаларында, 20 оол шериг албан-хүлээлгезин күүседип чоруткан.

— Колледжиниң база ооң коллективиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бистиң башкы колледжизиниң доозукчулары каяа-даа ажилдап, өөренип чеде бээрже, билиниң бедин үргүлчү демдегеп турар. Чылдың-на колледжини 3-4 кижиде кызыл диплом-биле доозуп турар. Ол дээрже-ле колледжиниң башкыларының билинин, дуржулганың бедик деңгелин көргүзүп-дүр. Сургуулдарның эртем-билиг чедип алырынга шупту эптиг байдалдарны белеткеп берген бис. Суурдан келгеннерни бо үениң дериг-херексели-биле дерзэн, арыг-силиг ниити чуртталга бажыны манал турар. Кады кошкак уругларны чөмненир талоннар-биле хандыраар. Үшкү курс соонда чайгы үеде дыштанылга лагерьлеринге вожатыйларны

Елена Радиевна КАРА-ООЛ — 2002 чылда колледжизин кызыл диплом-биле дооскаш, Санкт-Петербургтун А.И. Герцен аттыг Россияның кызыл башкы университетин дооскан. Ол өөренип чылдарында Санкт-Петербургтун тыва студент бөлүүн удуртуп турган. 2006 чылда университетин эки өөредилге-биле дооскаш, 2007 чылдан эгелеп Кызылдың башкы колледжизинге педагогика бажынында психология эртемнерин башкылааш, амгыде директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчы бооп ажилдап турар.

инструктаж езугаар өөредип турары оларның белеткели эки. Ча адарында, самбога бистиң сургуулдардан Европа чемпиону оолдар база бар. Теннис, хол бөмбү, кетбол секцияларына, орус, англи дыл математикага болгаш өске-даа эртем азына бөлгүмнерге уругларны хоступ эскээр ажылгазы-биле хаара тудуп Колледжиниң сургуулдары ТР-ниң Өвөр-Ямзының, ортумак өөредилге черлеринде аразында, ТКУ-нуң эрктирип турар ясли-мөөрейлеринге үргүлчү киржи, шаңкы черлерин ап турар. Республиканың кызылга сайзыралының төвү-биле демнежип Россия чергелиг мөөрейлерге идепкейлиг киржип турар бис.

Коллектививис быжыг. Башкылары кезин бо училищени дооскаш, дээди өөредилге черлеринге эртемни чедип алгаш, ажилдап турар. Көвей кезинивис — улуг дуржулгалыг, дагдыныкчы, хоочун башкы Аныяк башкылар үргүлчү кадрлар белеткеп курстарже, семинарларже, стажировкалар билдин бедибип чоруп турар.

Ынчангаш Кызылдың башкы колледжи чаа өөредилге чылында бедик тура-сору ажилдап кириптер сорулгалыг.

Алдыңай С.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

Вожатыйлар отряды чаштарны школаже белеткеп турары.

«Хомудал дептери»

Хүндүлүг номчукчулар! Бо үндүрүлгеден эгелеп «Шын» солунга «Хомудал дептери» рубриканың ажилдап эгелээрин дыңадыры — меңээ өөрүнчүг болгаш харысалгалыг-дыр. Чүге дээрже чон аразында билдингир, нептереңгей солунувус таварыштыр хөй-ниити амыдыралының чедер-четпес талаларын сайгарып, чидиг айтырылгарга харыыларны, тайылбырларны чырыдарын оралдажыр бис. Массалыг

информация чепсектерин чон биле эрге-чагырга органның аразында харылзааның быжыг «көвүрүү» деп санаар мен. Бистиң редакциявис база бо дүрүмге чагыртып, республиканың чурттакчыларына «Шын» солун сонуурганчыг болгаш ажыктыг болзун дээш ажилдап турар.

Амдылында «Хомудал дептери» дараазында угланышкынар-биле ажилдап, октябрьдан тура айда ийи катап үнүп эгелээр: **кижиниң эрге-ажыктарын камгалаары, чуртталга-коммунал ажил-агыйы, медицина, өөредилге, күш-ажыл, шимчeves өнчү-хөреңги, сайгарлыкчы чорук, автотранспорт, ачы-дузалар чедирери, эрге-чагырга, харылзаа, орук ажил-агыйы, бүдүрүлгө черлери.** Бо адырларга

хамаарышкан чидиг айтырылгарны, хомудалдарны редакцияже чагаа таварыштыр азы электроннуг хевир-биле чоргузуп болур. Хомудалды бадыткаан фото-чуруктарның, документиленерниң хоолгалары бар болза, улам эки. Чагаа бүрүткеттинген соонда ооң угланышкынының аайы-биле бистиң корреспондентилеривис ажилдап эгелээр. Чагааларга кажан, каяа, чүү болганын тодаргай бижири чугула. Маңаа чурттакчыларның бир-ле кижиге хамаарыштыр хууда хомудалдарын эвес, а ниитиледе херек кырында бар чидиг айтырылгарны сайгарар дээрзин демдегеп, эгезинде чурттап турар черлеринерде чогуур албан черлеринге барып, айтырыгны көдүрерин сүмеледим.

Тыва Республиканың моон соң-

гаар хөгжүлдеси кижиде бүрүзүнден, ылаңгыя төрзэн чериниң келир үеи дээш сагыш аарып, шын сеткилинден ажилдап чоруурлардан улуг хамааржыр. Ынчангаш рубриканың кол сорулгазы кым-бир кижини сойгалаар, бактаар дээш эвес, а чаңгыс аай күженишкенин биле амыдырал-чуртталгавысты экижидери болур деп катап база сагындырайн.

Азияна ТАУ.

Чагааларны дараазында адресче чорудат 66700, Кызыл хоорай, Красноармейская 10 «Шын» солунуң редакциясы. Электроннуг адреси shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Бирги үнүүшкү

Тыва Республиканың Баштыңының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.А. Алдын-оолду шаңнаарының дугайында

Күш-ажылчы чедиинкиннери болгаш үрө-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың боттары чоруур машиналар болгаш өске-даа техниканың кадык омур-хевирин суртаалдаарына ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.А. Алдын-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 183

Өөредилге ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнө саналдары-биле шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» өөредилгезининг хүндүлел ажылдакчызы» хүндүлүг атты профессионал өөредилгениң Тываның күрүнө университети» федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан черининг Кызыл педагогика институтунун дыл өөредилгезининг болгаш логопедия-теория болгаш методика кафедрасының эргелекчизи Татьяна

Томилова Тамиловага тыпсыр.

Өөредилге адырында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунунун А.А. сумузуна «Чечек» аттышкан хевирин дугаар уруглар сады» муниципалдыг бюджеттиң намы четпээн уруглар өөредилге албан черининг эргелекчизи Валентина Алдын-оол Ондарны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 184

Ыяап-ла медицина камгалагызының девискээр фонду тургустунганындан бээр чылы-биле оон ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республикада ыяап-ла медицина камгаладылганының хөгжүзүнгө ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» өөредилгезининг хүндүлел атты директор-бирги оралакчызы Татьяна

Монгушова Полежаевага тыпсыр.

Ыяап-ла медицина камгаладылганының системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле БИМК-ның девискээр граммасын тургузар килдистиң алынгы Любовь Манзылаевна

Бажайны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 184

Ыяап-ла медицина камгалагызының девискээр фонду тургустунганындан бээр чылы-биле оон ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республикада ыяап-ла медицина камгаладылганының хөгжүзүнгө ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» өөредилгезининг хүндүлел атты директор-бирги оралакчызы Татьяна

Монгушова Полежаевага тыпсыр.

Ыяап-ла медицина камгаладылганының системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле БИМК-ның девискээр граммасын тургузар килдистиң алынгы Любовь Манзылаевна

Бажайны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 185

Күш-культура болгаш спорт-ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республикада ыяап-ла медицина камгаладылганының хөгжүзүнгө ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» өөредилгезининг хүндүлел атты директор-бирги оралакчызы Татьяна

Монгушова Полежаевага тыпсыр.

Ыяап-ла медицина камгаладылганының системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле БИМК-ның девискээр граммасын тургузар килдистиң алынгы Любовь Манзылаевна

Бажайны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 185

Күш-культура болгаш спорт-ажылдакчыларын Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республикада ыяап-ла медицина камгаладылганының хөгжүзүнгө ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республика» өөредилгезининг хүндүлел атты директор-бирги оралакчызы Татьяна

даарына ачы-хавыязы дээш «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле «Тываның күрүнө университети» федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан черининг күш-культураның теоретиктиг эге билгилер кафедрасының улуг башкызы Өргелээр Чуврекочев Ондарны шаңнаар.

Күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге болгаш амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаарына ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

уругларга немелде өөредилгениң «Элээди уругларның спорт школазы» республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилге черининг хостуг хүреш талазы-биле тренер башкызы Кара-Хаак Дилгижек-ович Баданның

уругларга немелде өөредилгениң «Элээди уругларның спорт школазы» республиканың күрүнениң бюджеттиг өөредилге черининг ча адарының талазы-биле салбырның улуг тренер башкызы Виктор Алексеевич Саржат-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 186

Тыва Республиканың культу-тур-төөгү өнчү салгалын када-галаарына база өзүп олурар салгалдың мөзү-бүдүш кижизидилгезининг сайзыралына ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

хамнарның Кызылда «Адыг-Эзрен» шажын организациязының хамы Лориса Чурумовна Күжүгетти;

хамнарның Кызылда «Адыг-Эзрен» шажын организациязының хамы Юрий Николаевич Ооржак-ты;

хамнарның Кызылда «Адыг-Эзрен» шажын организациязының хамы Наталья Монгушова Чыдымны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 187

«Тыва Республиканың хүндүлүг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Б.Д. Ховалыга тыпсырының дугайында

Күш-ажылчы чедиинкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың хүндүлүг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының депутаты, хереглел кооперациязының хоочуну Брат-оол Дукор-оолович Ховалыга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 188

«Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле О.Д. Монгушту шаңнаарының дугайында

Республиканың хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда үрө-түннелдиг ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, тылдың ажыл-ишчизи Оржунмаа Допчаевна Монгушту шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол.

Кызыл хоорай
2013 чылдың сентябрь 9
№ 189

УЛУГ ТӨЛЕВИЛЕЛДИҢ БОТТАНДЫРЫЛGAZY

ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун чарлааны «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге» деп төлевилелин боттандырылганының талазы-биле хемчеглер кидин түлүк чоруп турар. Амгы үеде бо адырда байдал дугайында Экономика яамызының кол специализи Аян Серен-Доржу дараазында тайылбырны берген:

— 2013 чылдың сентябрь айның эгези-биле алыр болза, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге» 175 суур төлевилелдеринден тургустунган. Акшаландырылышкынның түңү — 142 млн. рубль. Төлевилелдериниң хөй кезин азы 88-зи көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан. Оларның иштинде 46 төлевилел херек кырында ажылдап турар. Үлетпүр адырында 29, оон иштинде херек кырында боттанып эгелээни — 24. Культурга болгаш туризм адырында 28, тудуг материалдарының бүдүрүлгезининг талазы-биле 18 чагыг бар. Олардан өске 12 төлевилел бүрүткеттинген: оон иштинде спортту сайзырадыр 2 төлевилел; Кызыл кожуунун Суклак суурда спорт төвү биле Шагаан-Арыг хоорайда фитнес төвү. Олар 2013 чылда бүрүнү-биле ажылдай берген.

Өөредилге ачы-дузаларын бээр талазы-биле Кызыл кожуунун Шамбалыг суурда школа назыхар четпээн уругларны хайгараар төвү; Чадаана хоорайда диш эмчизининг ачы-дузаларын бээрининг чери; Кызыл кожуунун Каа-Хем суур болгаш Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайда чуртталга-коммунал ажыл-агыйның ачы-дузаларын бээр бүдүрүлгө черлери; Кызыл кожуунун Элегес-Аксы суурда автохандырылга ачы-дузаларын бээр чер; Ак-Довурак

хууда болгаш күрүнө программаның акша-хөреңгизининг дузазы-биле кафени ажылдап, ажылдап эгелээн. «Хүндү» СПК банкыдан чээли акшаны шынгаздып, херек дериг-херекселдин өртөөн төлөп алгаш, ону Новосибирск хоорайдан эккээрин манап турар. Улуг-Хем кожуунда «Ногаан» СПОК балыктан бүдүргөн бараанны халтаарына херек тускай дериг-херекселди садып алган. Оон аңгыда доңурган кат-чимис барааннарының халтарын өңүг кылдыр үндүреринге херек принтер саттырган. Удавас оларның барааннары республиканың болгаш кожууннарының рыноктарына көстүп келир.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда, Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-та хымыс бүдүрүлгезин боттандырып турар. Аңаа чергелештир Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң суурга база хымысты бүдүрери планнаттыган. «Бай-Тал» КУБ 200

хоорайда асфальт бүдүрүлгези; Элегес-Аксы суур, Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы, Таңды кожуунун Бай-Хаак суурларда хөй-ниитининг кемненир черлери.

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчыларын, сайыттардан база өске-даа удуртукчулардан тургустунган ажылчын бөлүктөр неделя санында боттарына хамаарышкан кожууннарже үнүшкүн-нерни кылып, чидиг айтырыгларны сайгаржып, төлевилелдерин боттандырылганына дузалажып, деткип турар. Чоокта чаа үнүшкүн-нүн түңнелдери езугаар «Тыва Республиканың күш-ажыл рыно-гунда дүшкүрүлгө байдалды чавырылдылары» деп республиканың тускай сорулгалыг программасына дүүштүр акшаландырылышкын иденкейлиг чоруп турар. Чижээлээр, Чөөн-Хемчик кожуунда сайгарлыкчы Д.Н. Монгуш амы-

кырында болгаш күрүнө программаның акша-хөреңгизининг дузазы-биле кафени ажылдап, ажылдап эгелээн. «Хүндү» СПК банкыдан чээли акшаны шынгаздып, херек дериг-херекселдин өртөөн төлөп алгаш, ону Новосибирск хоорайдан эккээрин манап турар. Улуг-Хем кожуунда «Ногаан» СПОК балыктан бүдүргөн бараанны халтаарына херек тускай дериг-херекселди садып алган. Оон аңгыда доңурган кат-чимис барааннарының халтарын өңүг кылдыр үндүреринге херек принтер саттырган. Удавас оларның барааннары республиканың болгаш кожууннарының рыноктарына көстүп келир.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда, Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-та хымыс бүдүрүлгезин боттандырып турар. Аңаа чергелештир Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң суурга база хымысты бүдүрери планнаттыган. «Бай-Тал» КУБ 200

хууда болгаш күрүнө программаның акша-хөреңгизининг дузазы-биле кафени ажылдап, ажылдап эгелээн. «Хүндү» СПК банкыдан чээли акшаны шынгаздып, херек дериг-херекселдин өртөөн төлөп алгаш, ону Новосибирск хоорайдан эккээрин манап турар. Улуг-Хем кожуунда «Ногаан» СПОК балыктан бүдүргөн бараанны халтаарына херек тускай дериг-херекселди садып алган. Оон аңгыда доңурган кат-чимис барааннарының халтарын өңүг кылдыр үндүреринге херек принтер саттырган. Удавас оларның барааннары республиканың болгаш кожууннарының рыноктарына көстүп келир.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда, Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-та хымыс бүдүрүлгезин боттандырып турар. Аңаа чергелештир Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң суурга база хымысты бүдүрери планнаттыган. «Бай-Тал» КУБ 200

хууда болгаш күрүнө программаның акша-хөреңгизининг дузазы-биле кафени ажылдап, ажылдап эгелээн. «Хүндү» СПК банкыдан чээли акшаны шынгаздып, херек дериг-херекселдин өртөөн төлөп алгаш, ону Новосибирск хоорайдан эккээрин манап турар. Улуг-Хем кожуунда «Ногаан» СПОК балыктан бүдүргөн бараанны халтаарына херек тускай дериг-херекселди садып алган. Оон аңгыда доңурган кат-чимис барааннарының халтарын өңүг кылдыр үндүреринге херек принтер саттырган. Удавас оларның барааннары республиканың болгаш кожууннарының рыноктарына көстүп келир.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда, Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-та хымыс бүдүрүлгезин боттандырып турар. Аңаа чергелештир Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң суурга база хымысты бүдүрери планнаттыган. «Бай-Тал» КУБ 200

хууда болгаш күрүнө программаның акша-хөреңгизининг дузазы-биле кафени ажылдап, ажылдап эгелээн. «Хүндү» СПК банкыдан чээли акшаны шынгаздып, херек дериг-херекселдин өртөөн төлөп алгаш, ону Новосибирск хоорайдан эккээрин манап турар. Улуг-Хем кожуунда «Ногаан» СПОК балыктан бүдүргөн бараанны халтаарына херек тускай дериг-херекселди садып алган. Оон аңгыда доңурган кат-чимис барааннарының халтарын өңүг кылдыр үндүреринге херек принтер саттырган. Удавас оларның барааннары республиканың болгаш кожууннарының рыноктарына көстүп келир.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда, Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде, Тес-Хем кожуунун «Чодураа» КУБ-та хымыс бүдүрүлгезин боттандырып турар. Аңаа чергелештир Эрзин кожуунун Сарыг-Булуң суурга база хымысты бүдүрери планнаттыган. «Бай-Тал» КУБ 200

леринче хымысты болгаш өшкү сүдүн чедирерининг талазы-биле дугуржулгаларны чедип алырынга дузалаарын республиканың Кадык камгалал яамызына дааскан. Оон аңгыда кожа чыдар Хакас Республиканың ры-ногунче үнерининг дугайында айтырыг шийтпирлеттинип турар.

Чөөн-Хемчик кожуунун Ха-йыракан суурда көдээ ажыл-агый барааннарын, а Элдиг-Хем суурда черлик үнүштерни, кат-чимисти белеткээр черлерни организа-стап турар. Каа-Хем кожуунун Сизим суурда черлик үнүштерни чыыр, белеткээр, болбаазырадыр төптү, а Черби суурда «Чербининг арга-арыг өстүрер чери» СПК-ның де-вис-кээринге кат-чимисти болбаазырадыр цехти, Тес-Хем кожуунун Чыр-галандыга чыжыргана өстүрер чер-ни, Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайда кат-чимисти до-ңураар бүдүрүлгени организа-стап тургузар.

Ногаа аймааның бүдүрүлгези-нинг (капуста, морковь, свекла, картофель) талазы-биле төле-вилелдерни Кызыл кожуунун Кара-Хаак, Каа-Хем кожуунун Бү-рен-Бай-Хаак, Улуг-Хем кожуун-нун Ишти-Хем, Торгалыг суурлары саналдап кириген.

Тыва далган, чинге-тараа бү-дүрүлгезининг төлевилелдерин Ийме, Ишкин, Алдан-Маадыр, То-жунун Азас, Арыг-Үзүү, Ийи-Тал, Шанчы суурлары белеткээр. ТР-ниң кадык камгалал албан черле-ринче тыва далганы болгаш чин-ге-тарааны чедирерининг дугур-жулгаларын чедип алырынга ду-залаарын чогуур яамыга дааскан.

2013 чылдың бирги чартында республиканың бюджет албан черлеринге ачы-дузалар чедирер болгаш бараан дужаарының тала-зы-биле керээлериниң ниити түңү 2, 693 млрд. рубль болган. Сүт, эът, ногаа дээш, оон-даа өске ба-раанны дужаар дугайында күрү-не керээлерин чарып алган тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң саны — 10, республикада бүрүт-кеттинген хуу сайгарлыкчылар-ның ниити санындан алырга. Оон иштинде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелин кир-жикчилери — 3: «Чербининг арга-арыг өстүрер чери», «Сизим» СПОК, «Тывамолоко» КУБ. Олар 14, 7 млн. рубль түңнүг күрүнө керээлерин чарып алган.

Тываның Баштыңының чарлаан төлевилелин боттандырылганын-га хамаарыштыр хемчеглер сок-саал чок, хүн бүрүде чоруп турар, а 2013 чылдың декабрь айда ээлчег-лиг делгелге болуп эртер.

Тываның Баштыңының чарлаан төлевилелин боттандырылганын-га хамаарыштыр хемчеглер сок-саал чок, хүн бүрүде чоруп турар, а 2013 чылдың декабрь айда ээлчег-лиг делгелге болуп эртер.

Тываның Баштыңының чарлаан төлевилелин боттандырылганын-га хамаарыштыр хемчеглер сок-саал чок, хүн бүрүде чоруп турар, а 2013 чылдың декабрь айда ээлчег-лиг делгелге болуп эртер.

Азияна ТАУ.
Чуруктарны ТР-ниң Экономика
яамызының архивинден алган.

СУУРУМУНУҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Сүт-Хөл кожуунун, ылан-гый Алдан-Маадыр суурнун чурттакчыларына 2013 чыл төгүлүгү. 19 чүс чылдың ийги чартында тыва арааттар манчыкыдат, моол, тыва феодалдарга бектеди, дорамчыладып келген. Шак ол социал дарлалга шыдашпайн, хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш демисешкен алдан-маадырларның тура халыышынындан бээр 130 чыл болур. Оон дугайында эртемденнер хөйүнү бижээн. Оларның аразында Юрий Луджалович Аранчинның ажылы онза солун болгаш делгеренгей болган.

Мен маңаа тура халыышкының киржикчилери, маадырларны алгаан суурнун чурттакчыларының дугайында бижиседим. Алдан-Маадырны баштай Көк-Терек дээр турган. Сөөлүндө төөгүзүңгө дүүштүр ону Алдан-Маадыр деп эде адаан. Мээң өскөн-төрөөн черим Манчүректин чону кажан колхоз, совхозтар тургустунуп, сууржун амыдырал эгелээрге, Хөлчүктүгү, Көк-Терек суурлары Алдан-Маадырга каттыжып, «Калинин» аттыг совхозту тургузуп алганнар. 1957 чылда тургустунган комсомолчу аныяктарның бригадасын Успеек Чалыевич Ондар удуртуп турду. Бис колхозтун кандыг-даа ажылын күүседип чораан бис. Культура албан черлериниң кыжын оттулар ыяжын белеткеп, тараа, ногаа шөлдеринге өдөк төгөр дээш, ажил-ла хөй. 1959 чылда чер-чер чөвүлелдериниң соңгулдаларында мени көдээ Советтин секретарына сонгаан. Мээң эгелээн үемде партия эге организациязының секретарына Борбак-оол Баянович, көдээ Советтин даргазына Даржай Кежегелигович Монгуш, колхоз даргазына Шалдыг Сыгдыганович Донгак, комсомол секретарына Семдерек Ак-Кысович Монгуш ажилдап турган. Олар ажылынга кызымаккай, ону эки билер, бедик арга-дуржулгалыг, ол үениң билдингир ажилдакчылары чораан. Меңээ чон-биле ажилдаарыңа арга-сүмезин берип, дузалажып, деткип, ажилга ижиштирип чораан хоочуннарны ам-даа чылы-биле сактып чоруур мен.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралына айтылганда «Чүс чыл чоокшулап олар. Аңаа үлүү кириштири!» деп кыйгыры кижилерниң допчу намдары, янзы-бүрү хоорай-суурларның тыптып келгениниң төөгүзү, өөредилге, кадык камгалал, үлетпүр адырларында баштайгы мергежилдик кижилер — келир үениң салгалдарына артар ужурулуг» деп сөстөргө даянып алгаш, Алдан-Маадыр суурнун чонунун дугайында сактып, ону маңаа дамчыдарын оралдажыйн. Көдээ Советтин даргазының хүлээлгелерин күүседирин райкүүском даргазы Доржу Кенденович, райком секретары Семен Хунаевич Семен меңээ сүмелээ. Оларның ынчан чаа 10-гу классты дооскан, эртем-билиг чок кижини деткээнин оон соонда биллип, амга дээр үнелеп чоруур мен.

Суурнун төөгүзүн улуг өгбелеримден, ада-иемден сонуургап, айтырып, биллип алган мен. Алдан-Маадырдан 20 км черде, Ара-Арга тайгазындан чудуктарны сөөртүп тургаш, чаңгыс өргөн-даа чок черге школа, клуб, библиотека, эмчи пунктузу, культура одаан тудуп үндүргөн. Эртенги үеде тайгаже аытгы үнгөш, кежээ чүггө чаңгыс чудукту сөөртүп эки-кээр. Ылангыя кыштын соогунда доң чудук сөөртүрү белен эвес, айыылдыг. Ол хиреде маңаа херээжен улус

база киржи турган. Оларга Какаа Донгак, мээң амам — Чамбал Ондар, Монен Ооржак, Ымыраа Монгуш, Сендин Ооржак, Шамчыкай Ооржак дээш, оон-даа өскелер хамааржыр. Оон аңгыда буду-биле сүзүп тургаш, саман малгашты бүдүрүп, оон-биле бажың-балгатты тудуп чордулар. Чер ажылының сайзыралыңа хоуу бригадири Максим Килчен, тараажылар Өмтөк-оол Ооржак, Дүкчүн Ооржак, Өмтөк-оол Монгуш, Дамдын Ондар, Чыргалаң Монгуш улуг үлүүн кириштирген. Олар тускай эртем-билиг чокта-ла, бир га девискээрден каш центнер тараа дүжүдүн ап болурун санап үндүрүптер. Оларның меңээ дамчыткан билиглери оон соонда ажылымга дыка ажыктыг болган чүве. Дамдын Илгинович Ондар сөөлгү хүннеринге чедир ховунун учетчиги болуп ажилдап, онзагай талантызы-биле улусту кайгадып чорду. Механизаторлар Дамба Монгуш, Доржу Ооржак, Эрес-оол Ондар, Калдар-оол Ооржак, Курбаажай Ооржак колхозтун бүзүрелдик ажилдакчылары турган. Өмтөк-оол Ооржак, Максим Килчен, Эрес-оол Ондар, Калдар-оол Ооржак — «Куржуккан кур черлерни шигээдиң алган» деп медальдарың эдилекчилери. Колхозтун эки түнүлдерлиг, алдарлыг малчыннары: Кертик-оол Ондар («Кара-Хойлуг»), Тас-оол Монгуш, Серен Ооржак, Уйнук Ооржак. Чылгычылар: Сыгдык Ондар, Эрес-оол Ондар, Какал-оол Ооржак. Оларның кол сорулгазы төрүүр малдың санын көвүдөдип, мал бажын өстүрери турган. Ынчангаш колхозтун удуртулгазы кырый берген белерни, инектерни чий кылыры-биле хүлээп алгаш, орнунга аныяк малдарны берип турган. Колхозтун өңчүзү мал-маганны төтчөгөп, партияга, чуртка удур чүүлдер кылып турар дээш Максим Килченни, улуг чылгычы Сыгдык Ондарны херекке онаар чыгап, хоругдап-даа турган. Маңаа хамаарыштыр Максим Килченниң бир солун чугаазы бар: «Сыгдык Ондарны тудуп хоругдап алганда, «колхоз даргазы сен база буруулуг сен» дээш, партия биледин эккел дээрге, ону бериксеейин, Ак иштинге куйга суп каапкан мен. Ону хавырап дээш, мени та каш катал байысаап, өөмгө келгеш, ажы-төлүмүнү коргудуп, үжөп келген чүве».

Политиктиг байдал нарын үеде Алдан-Маадырның арааттары дөмөй-ле колхозту тургузуп, чоорту бай-байлак, быжыг ажил-агылыг совхоз апарган. Манчүрекке ийи сүт-бараан фермазы турган. Саанчылар: Оолак Монгуш, Дадым Ондар, Дайызы Ондар, Карбыштай Ооржак, Элчин Ондар, ферманың учетчиги Маспын Ондар дүн-хүн дивейн, ажылынга бердинген ажилдап чордулар. Сарлык-инек фермазы Соруг-Аксынга, тас инек фермазы Ак-Адырга турган. Сүттү хол-биле тыртар машинага тыртып, тонна-тонна саржагы дужаал чораан.

1961 чылда Сүт-Хөлдү Чөөн-Хемчик кожуунга кадып, чаңгыс девискээр тургузар дугайында СЭКП ТК-ның Министрлер Чөвүлелиниң айтылгалы үнгөн. Майда Чадаанага ийи районнун каттышкан хуралын эрттирип, чаңгыс Чөөн-Хемчик кожуун турар дугайында шийтирилээн. Ук шийтирени Алдан-Маадыр суурнун чурттакчыларына таныштырган мен. Өмтөк-оол Самбыгаевич, Максим Килчен, Бызытпаа Монгуш суглар: «Ийи черни кадыпканы эки-даа ыйнаан, ынчалза-даа чоннун моон сонгаар амыдыралыңа кандыг салдарлыг болур ирги?» деп чигзинип турдулар. Шынап-ла, бичии-ле чидиг айтырыг тургустунарга кожуун төвү Чадаанаже баар апарган.

Ынчан аргыжылга талазы-биле берге болгай. Хөй машина, терге, автобус чок. Көдээ Советте мээң кула адым биле колхоз даргазының чалдыргай машиназы бар. Хемчик хемни кежир көвүрүг база чок, ону чүггө хемелеп кежер. Хорум-Даг суурдан чорумал машиналар дозар. Чаңгыс хемечивис Бавуу Монгуш («Дарган») акый, кайы-даа үеде бүзүрелдик киживис турду. Чадаанага ажил-херектер, хурал-суглаа орайтаарга, дүнелерде-даа чанып турдувус. Бавуу акый манал олурар чүве ийин. Сугжу кижиге сугга баар дээр, күжүр Дарган акый база сугга барган.

Удаваанда Сүт-Хөл суурга чеди салбырлыг «Сүт-Хөл» совхоз тургустунган. Ону Евгений Павлович Соловьев удуртуп турган. Совхозтун партия комитетинин секретарына Ондар Намдакович Лопсан-Серенни, профэвилек комитетинге Таспаякты томуйлаан. Алдан-Маадырда совхозтун салбыр башкарыкчыларына Досун-оол Монгуш, Тойлуг-оол Ооржак, Мөңгө-Назын Сарыглар ажилдап эгелээн.

Мөңгө-Назын Олайевич тывынгыр, сагынгыр, негелделиг, шыңгыы кижиге болду. Чон безин: «Кажан удур-дүштанып турар дарга ыйнаан» деп чугаалажып, кайгаар турган. Даң бажында 5-6 шакта-ла ферманы-даа, ховуну-даа кезип кааптар. А онза кичээнгени оруктарже угландырган. Чүгө дээрге, малчыннарның чайлагарыңче, кыштагарыңче шапкын, хая-даштыг, дошкун хем таварыштыр эртер. Ынаар чүггө айт-биле көжүп алыр. Ынчангаш Бавуу-Дарган Монгуш көвүрүг тударың дугайында саналдап, төлөвилелин кылып эккээрге, оон удуртулгазы-биле Акка көвүрүгнү туткан. Оон соонда Актын, Манчүректин хая-даштыг, кадыр черлеринге чоннун кызыл холдары-биле, лом, кускун-хаайлар дузазы-биле дүне-хүндүс дивейн, оруктарны туттувус. Машина оруун Шалдан-оол Ондар, Хоолур-оол Ооржак бир дугаарында изеп ажиткан.

Каяа-даа ажилдап чораанымда эң үнелээр кижилерим — башкылар. Алдан-Маадыр тургустунгандан бээр 2012 чылда 70 чыл болган. Мен өөредилгени суурдан үш километр черде, Улуг-Сайыр аксында школага эгелээн мен. Аңаа үш ыяш бажың турган: өөренир, чөмненир база чурттаар черлер. Школаны дыка онза, эки кижиге Е.М.Комантрина директорлап турду. Оон соонда Карыма Сарыглар, Сүүр-оол Ондар удуртканнар. Соонда туттунган ийи кайт чараш школаны Данзы-Белек Хавыкпанович Ондар, Данзы Лама-Саановна Күжүгет, Зоя Хоолур-ооловна, Кара-оол Назынович, Дүмөн-Байыр Арын-оолович Ооржак директорлап келген. Дүмөн-Байыр Арын-оолович школаны эң үр удурткан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол — улус өөредилгезинин тергенини, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы. Оон өөнүн ишти Мандыш Куваяковна — база алдар-аттыг, хоочун башкы. Школаның доозукчулары янзы-бүрү адырларда ажилдап чоруур. Кирилл Санчьевич Ооржак — Сүт-Хөл кожуунун даргазының оралакчызы, Юрий Монгушович Бызытпаа — совет партия ажылының хоочуну, Дээди Хуралдың депутаты, кожуунун хурал даргазының оралакчызы, Серов Дажы-Намчалович — Советтер ажылының, улус ажил-агылының хоочуну, Раиса Семис-ооловна, Допаа Ооржак, Ортун Эртинеевич — Советтер ажылының хоочуннары, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчылары. Школаның хоочун башкылары: Анастасия Шогдуповна Куулар, Клара Алдын-ооловна — ТР-ниң алдарлыг башкылары.

Бо школаның доозукчулары база аңаа улаштыр арткан, ажы-төлдүн өөредилгезинче болгаш кижизидилгезинче улуг кичээнгени салып, кызымаккай ажилдап чоруур төлөптиг башкылар хөй. Зоя Дупчуновна, Мария Кошкар-ооловна, Надежда Дугаровна, Чечек Бүкүү, Клавдия Социаловна Донгак дээш, оон-даа өске. Школаның амгы үеде директору Екатерина Ыйдымбуева — ТР-ниң улус өөредилгезинин алдарлыг башкызы.

Алдан-Маадыр клубту Чучун Көрдемоч Ооржак, Бораш Серемаевич Ондар эргелекчилеп, а библиотекуны Соскал Ундургуевна Монгуш удуртуп чораан. Кино механиктери кылдыр Бегзи Какпаажык, Орлан-оол Монгуш, Маадыр-оол Ондар ажилдап турган. Баянистеривис Хирлиг-оол Дур-оолович Ооржак, Кайгал-оол Чыспынович Ооржак ол үениң аайы-биле культураның тергениннери турдулар. Бичии клубту амгы үеде улуг Культура бажыңы солаан. Оон директору Алевтина Серен-Доржуевна, уругларның музыка школазының директору Дина Түлүшова, культура хоочуну Валерий Хайбаевичинин ачызында суурнун культурлуг амыдыралы улам сайзыраан. Чер-чуртун алгап-йөрөөп, чечен-мерген домаа-биле чоннун сагыш-сеткилин өөртүп, оларның хей-аадын көдүрүп чораан тоолчулар: Маңнай Ооржак, Хүргүл-оол Монгуш; хөмөйжилер: Хунаштар-оол Ооржак, Сундукай Монгуш; ыраажылар: Суван Дивижиковна Монгуш, Соскал Уртуновна Донгак, Самсон Дажы-Сегбеевич, Константин Амчыгирович; ТР-ниң алдарлыг чогаалчылары: Черлиг-оол Куулар, Бораш Ондар, Дарыма Ондар, Маадыр-оол Ховалыг дээш, оон-даа өскелерни чон чылы-биле сактып чоруур.

Чурттакчыларның кадыы, чаагай чоруу дээш сагыш салып, ажилдап чоруур эмчилеривис — Мая Дозур-ооловна, Сугдер Санчай-ооловна — республиканың алдарлыг эмчилери. Оларның салгакчылары Чечек Часыг-ооловна, Айлан Социаловна — база чоннун хүндүткелдик эмчилери.

Чон-биле харылзаа тударыңа таарымчалыг албан черлеринин бирээзи — херээженнер чөвүлели. Алдан-Маадыр суурнун херээженнер чөвүлелин дыка үр үе дургузунда Какаа Сандыковна Донгак удуртуп чораан. Ол чонунга эвилен-ээлдек, улус-биле чугаалажып билер, ийи ажы-төлүн кижизидип, өстүрүп каан. Оон удуртулгазы-биле ажилдаан чөвүлел чүггө кожуунга эвес, а бүдүн республикага алдаржып турду. Оон соонда Александра Тангытовна, Александра Шүргенеевна удурткан. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазына Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Чүдеш Өмтөк-ооловна, Чаңгыс-Карыш Дур-ооловна, Бора Сыгдыковна, Клара Алдын-ооловна, Чылбак Чанган-ооловна, Клавдия Социаловна дээш, өске-даа башкылар, эмчилер иделкейлиг киржи чоруур.

1971 чылда «Алдан-Маадыр» аттыг совхоз тургустунган. Оон директору Токпак-оол Шодук-оолович Сарыгларны, партия комитетинин секретарына Чалчык Аралдуевич Ондарны бадылаан. Оларның ачызында совхозтун социал-экономика хөгжүлдэи улам шуудаан. 1990 чылдарга чедир совхозту Д.С.Куулар, Ю.М.Бызытпаа, О.Д.Н. Серов, А.Х.Монгуш удуртканнар. Бо үелерде совхозтун ниити хөгжүлдэи оон-даа экижи, кожуунга, республикага мурнакчы ажил-агылыг диттип турган. Чер, мал ажил-агылының көргүзүлгери улгаткан. Чүс төрүүр хой-өшкүдөн 150-160 баш анай-хураганы кам-

галап өстүрүп, а бир гектар 25-30 центнер тарааны ажа турган. Малчыннар: Дажы-Чырта-оолович Ооржак, социалист Күш-ажылдың мадамы Хуна Илгиновна — ТР-ниң малчыны; Доржу Анянович, Оттук Даржаевич, Серен Анянович, Самбыга Ооржак — хүндүткелдин орденнерин эдилекчилери. 1981-86 чылдарда СЭКП Министрлер Чөвүлелиниң шугу-биле шаңнаткан. Ол үеде директорлап турган Макар Доржуев улуг салым-чаянныг уду деп экономиктиг көргүзүлгө кап турар. Ол Чөөн-Хемчик, кожууннарга чагырыкчылап чоннун дыштанылгаче үнө.

Холу дыңзыг, кызымакчы жуларывыс: А.К.Кызыл-Хүндүлелдин демдээ орден эдилекчизи, Сергей Бызат ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы Механизаторлар: Маска О. Шолбан-оол Ондар, Виктор оолович янзы-бүрү орден эдилекчилери, көдээ ажил-алдарлыг ажилдакчылары. Аңаа чер ажылын сайзырадып, үлүг-кириштирип чоруурлар база Комбайнер Деге Олег Донгак 1989 чылда мурнакчы болган, бүрү хүндүлүг бижиктер, дипломнарның эдилекчизи. Оңаа Виктор Тогус-оолович, Бадеңгей-оолович, Олег Шалды Омак Өмтөк-оолович дээш, өскө чер ажил-агы ажилдакчы санаар болза, төнмес.

Амгы үеде мал ажил мурнакчы ажилдакчылары: Тарыс Киш-Чал Ондар, Оюмаа Кочааевна, В. Датаң-Караевич, Ольга Эрзовна, Василий Дыгбаевич, Роза Көшкен-ооловна Ондар, оол Ооржак, Дарта Ооржак, надий Ооржак, Чуруш Аня Ооржак. Манчүрекке мал чорутуурлар: курлавырда подник Сергей Сыгдыкович Ондар, ханизатор Эректел Ооржак, Т. оол Ондар, Омак Монгуш, малчын Боуяк Ооржактын оол Эрес, Очур, Олег Ооржактар кымнарны чок дээрл.

«Аът өлүр — баглаажы ада өлүр — оглу артар» деп үлөгер домактын ужу-утказын дан-маадырларның тура халыынынга дорт хамааржыр. Саджа Самбажык алдан-маадырлар салгалдары төрөөн суурунда дырап, ону алдаржыдып чурт чоруур.

Мээң мында сагындырган зумнун аразында «бурганна» ген кижилер хөй. Оларның ийи-даа араат чону, ажы-төлү сактып чорутуп дээш мону бижир. «Төгү билбес төөрээр, төөрөтүрүр» дижир. Чамдыктаа төөгүвүстү, амыдыралывысты билбейн чоруур болгай бис. Дык кижилерниң ат-сывы кыра барган-даа чадава, хомуудаа боор. Ынчангаш ол үелерде ажилдап чораан эштерим, чонун мени углап-баштап, деткип чорут сактып, утпайн чоруур мен.

Сүт-хөлчүлөр хосталга бол хамаарышпас чорук дээш чээшкенин болганындан бээр чылын демдегеп, келир чыгылыяларга төлөптиг белеттү дээрзинге бүзүрөп, ынак черин чону амыр-тайбын, хей-аады бурунгаар хөгжүлдөп чурт болзун деп йөрээдим.

Валентина КИ

Кызыл хоорай.

«Шын» солуннун 88 харлаанынга

Өгбө солун «Шын» бо
агуст 31-де 88
чылдың
харлаан
болгай. Бо чыл-
дарның
дургузунда со-
лунга үе аайы-биле элзэн
каш кол редакторлар
ажылдаан. Оларның би-
рээзи ТР-нің Журналис-
тер эвилелинің баштаар
чериниң кежигүнү, Тыва
Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, «Шын со-
лунга хөй чылдарның дур-
гузунда кол редакторлап
ажылдап келген **Владимир
Федорович Чадамба**. Хүн-
дүлүг хоочун редакцияның
аяак ажылдакчыларынга
арга-сүмезин кадып, эгээр
тнмес дузазын көргүзүп,
бо үеге чедир солунчу-
ларның чымыштыг ажыл-
инжиге улуг үлүг-хуузу
кирип чоруур. Ол —
«Шынның» кол «аарык-
чызы», бүзүрелдиг дет-
кичизи. Солуннуң төрүт-
түнгөн хүнүнге турас-
каадып, хоочундан каш
айтырыгны салдым. Вла-
димир Федорович айтырыг
бүрүзүнге күзелдii-биле
карыылап бээрге, өөрзө-
нниңи чүү дээр! Оон чу-
гаазын кижжи төнчү чок
дичнап-ла оруксаазы ке-
ер. Чугаавысты мынчаар
теледивис:

Владимир Федорович,
малышка талазы-биле
мээди эртемниг, тускай
ортежилдиг, шырак жур-
мист деп силерни билир
м. Чогаадыкчы ажил-иш-
ажылдаары силерниң кү-
нүң турган боор аа?

— Мен баштай Ленинград-
күрүнө университетинин
журналистика факультетин
түтүм. Оон «Шын» солун-
ахылдап эгелээш, элзэн
анда, 1984 чылда Ново-
сибирскин партиянын дээ-
ки аламынын журналистика
чырын база доозуп алдым.
Соонда Москванын Нии-
термелер академиязынын
журналистика талазы-биле
ай курстарына өөренип,
база чедишкенин доос-
тум. Чүге журналистика-
чилип алган мен дээрге,
Көл ортумак школазына
нип турумда Виктор Се-
вич Кызыл-оол деп тыва
башкызы турган. Ол — Ты-
ваажок ат-алдарлыг баш-
кы. 1967 чылда «Шын» солун-
уш болуп чеде бээримге,
кол редактор Кызыл-
оол Кудажы болган. Бо хүн-
үмүс хоочуннарнын арга-сү-
рөтү деткимчезинин ачызын-
га журналист мергежилди
биле алган мен. Өөредилге
че дужаап тургаш, Тыва-
нын олутче 10 кижжи кордап
турган бис. Оларнын аразын-
га хөй санны алгаш, Ле-
нинградтын күрүнө универси-
тетке өөренир аас-кежиктиг
турм. Россиянын алдарлыг
журналист Чадамба Ооржак ын-
генз чүгүл 1 сан четпейн
ан ийин.

эрээн черимге доозуп
келгеш, «Тувинская
да» солуннун медээ-
болгаш спорт килдизин-
жылдап эгеледим. Амгы

үеде «Ойна» алдын артелинин удуртукчузу Александр Неволлин-биле ынчан кады ажилдап турган бис. Оон телевидение болгаш радио комитетинге медээлер редактору болуп, бир чыл ажилдааш, улаштыр «Шын» солунга ажилдай бердим. Нитиизи-биле «Шынга» 20 ажил чыл бараан болган мен. Обком партияга ажилдап, парлалга секторунун эргелекчизи-даа турдум. Ынчан, партия үезинде, Тываның бүгү парлалгазын харыылаар болгаш солуннарның квартал планын обкомнун бюрозунга бадылап турган.

— Дыка-ла солун-дур. Силерниң эң-не баштай чырыкче үнген улуг хемчээлдиг, чедииншинниг чүүлү-нер чүнүн дугайында ирги?

— Мөңгүн-Тайгага чылгычы Сортлай-оол Монгуш деп кижичораан. Ол кижиниң дугайында очерк бижээн мен. Өөренип тургаш-ла, курс ажылым журналистика темазын шилип алган мен. Солунга ажылдай бергеш, 3 чыл болганда, университетке өөрөнгөн чүүлдеримни номчуп тургаш, очеркти бижип үндүрдүм. Ол үедө «Тываның журналистери-ниң очерктери» деп ном үнүп аңаа шынары эки, номчуштуг материалдарны парлап турган. Мээң ол бижээн очеригим ол чогаалдар аразыне кирген. 1982 чылда Тываның ном үндүрер черинге «Чүрөктерни чүлөндирген» деп бир дугаар номум чырыкче үнгөн. Ол ыш-каш Ада-чурттуң Улуг дайы-нының киржикчизи Бегзи-Хуу-рак Донгак, алдарлыг спортчу Николай Күвезин дугайындаа очерктерим чедишкинниг болган.

Шаанда журналистер чурук тырттыларда пленкалыг ажилдап турган. Санап көөрүмгө ниитизи-биле 2 хире километр пленканы тырттырган чордум. А солун-сеткүүлгө үнгөн материалдарны санаар болза, мун ажууг боор.

— Амгы үеде журналистиканың хоочураан «аары» кандыг деп бодаар силер?

— Кандыг-даа мергежил-
диг, эртемниг кижиг журналист
болуп аялдай бээр. Ынчал-
за-даа журналистика курста-
рын ыяап-ла өөренип алыры
чугула. Чогаал бижир аянар
аңгы-аңгы болгай, очерк, ре-
портаж, медээ дээш-ле, чоруй
баар. Ынчангаш ол талазы-
биле бижип өөренип алыры
артык эвес. Журналист кижиг
адыр бүрүзүн шуптузун, би-
чин-даа болза, билир турар
ужурлуг. Көдээ аял-агый,
кадык камгалалы, экономика
дээш, адырлар талазы-биле
профессионал кижилер-би-
ле чугаалажыр апаар. Айты-
рып турар темазын хандыр
сайгарып билир болза эки.
Ол адырны шоолуг-ла бил-
бес болза, эпчок. А кажан
хандыр чугаалажып, «чидиг»
айтырыглар сала бээрни-
ге, кижиниң сонуггалы база
чайгаар оттуп келир. Ол ыш-
каш журналист кижиг бөдүүн
болур болза эки деп бодаар-
мен. Кижилер-биле чугаалаш-

каш, кажан-даа улуургак бол-
бас. Биче сеткилдиг, сагыш
човангыр болгаш билин бедик
болур.

— Силерниң көрүжүңер-
биле кандыг солун-сеткүүл-
ден чедимчелиг, долу медээ-
лерни билип ап болурул?

— Орус журналистикада «Аргументы и факты» солуну доктаамал номчуп турар мен. Россияда чүгө бо солугузулуг шынын бижиир дээр-зинге бүзүрээр мен. Чүгө дээр-ге «Аргументы и факты» кайыын-даа акша-хөргөңгил албайн турар, кымга-даа хамаарылга чок. Ооң тиражы 2 млн. ажык болгаш, чүгө чуртта-вес, а делегейде эң-не хой-тиrajытгы, номчустуг солун-нарның бирээзи. Бодум бо солунну 30 чыл үзүктөл чок номчуп, чагыттырал ап турар мен. Ында ылаңгыя Вячеслав Костиковтуң материалдары аажок солун. Журналистин материалдарны берип тура-рын магадаар мен. Номчукчу чайгаар сонуургап, ханылап кире бээр.

— Амгы үеде хүндүлээр-
риңер, чогаадыкчы ажил-
чин сонуургаар журнали-
стиңер кымыл?

— Кымны кандыг дээр боор. Эскерип турарымга, журналистер шунту ажылынга бердинип, чонга медээни чедирер дээш кызып ажылдап, хүн бүрүдө чогаадыкчы ажыл-иште «өзүп» олурар. Бодум хуумда, шыырак хоочун журналист Таан-оол Попанашович Хертекти онзалал демдеглээр-дир мен. Ол дээр-ге «Шын» солунга ажылдап кээримге, мээң бир дугаар башкым-дыр. Чеже-даа журналистика талазы-биле дээди эртемниг болзуңза, а херек кырында эгелээри аажок нарын дээрзин билгир силер. Орус хоорайга доозуп алгаш, маңаа тыва дылга бижири база көңүс аңгы. Таан-оол Попанашович — мени өөредип, кайын-чүдөн эгелээрин айтып берген дагдыныкчым ол. Ооң хары 80 ашкан-даа болза, материалдары ам-даа солун арнындан дүшпейн чорууру өөрүңчүг.

— Владимир Федорович, ажылдан дашкаар айтырыглардан база салыптайн, силерниң ынак чемиңер?

— Тыва кижы болганымда далган үскен мүн, изиг-ханга ынак мен. Бистер үр үеде изиг-хан чивейн баргаш, ону чиксеп, шаанга кирер болгай бис. Ынчангаш тыва кижиниң кужуру изиг-хан дээрси шындыр ийин.

— Амгы үеде кандыг ном-
дептер номчуп турар силер?

— 2012 чылда литература талазы-биле Нобель шаңна-лының лауреады, Гонконгунун Ажык университетинин филологиязының хүндүлүг доктору Мо Янь деп кыдат чогаалчы бар. Ооң орус дылче очулдурган «Страна вина» деп номун интернет дузазы-биле албан-биле чагыттырып алгаш, номчудум. Ол дээрге чогаал-

чының бир дугаар очулдурган орус дылда ному. Ында амыдырал дугайында фило-софчу, ханы уткалыг чүүлдер хөй, аажок солун. Үеден чыда кагбас дээр болза, чаа үнген мындыг хевирлиг номнарны номчуп, угаан-бодалын сайзырадыр болза эки.

— Амыдыралда мурну-
ңарда салып алган кыйгы-
рыңар?

— Амыдыралда бир дугаарында ажы-төлүм, өг-бүлөм чугула. Журналистика талазы-биле алырга, арга-дур-жулгам, амыдыралда өөренип алган чүүлдерини анык-өскөнгө дамчыдар дээш кызып чоруур мен. Бүгү назыным-да ажылдап келген солунум «Шынның» тиражын ам-даа көүздөдир болза эки. 88 чыл ажылдап келген солун дээр-ге Тываның дириг төөгүзү-дүр. Хереглээн чүүлдеримни-кайы үедө, каш чылда болуп турган-дыр, ол чылдарның солуннарын ажыпкаш, тып алыр мен. Эрги чылдарның солунна-ры библиотекада бар болгай. Чижээлээрге, Ак-Довурактын комбинатынга баштайгы өргөнни кажан какканыл, Ша-гаан-Арыгны кажан бээр көжү-рүп эгелээнил, ооң баштай-гы таваан кымнар салып эге-лээнил дээн ышкаш. Бо хүн-дө ол болуусуңнарны бил-бес улус хөй. Ол ам Тываның төөгүзү ышкакыл.

— «Шын» солунга ажилдап келген чылдарыңарда уттундурбас, солун таварылгалар хөй турган боор аа?

— «Шын» солунуну амырдыралында солун чүүлдер аажок хөй. 1991 чылдың август айда солунну партияжи дээш хаап кааптар часкан. Өрээлдерни шуут дуглап, Парлалга бажынын шоочалаан. Хоочун ажилдакчылар Даңгыт Чыдым дээш эш-өөр үстүнде удуртукчуларже бижип тургаш, солунну арай деп арттырып алган бис. Ынчан бир эки чүүл, Тыванын улус депутады турган мен. Комиссияга ажилдап: «Чоннун улуг солунун арттылары чөптүг» деп тайыл-

бырлап тургаш, ажилды катап тургускан. Солуннуң ат-сывын өскерткеш, өске солун кылыр деп-даа чугаалажып тургандыр ийин. Бо хүнде «өгбө» солунувустуң ажилын уламчылап, 88 харлап турарынга

аажок өөрүп тур мен. «Шын» — тыва чоннуң база төөгүзүдүр.

— Амгы үедэ солуннар электронуг хевирже шилчип турар. Соңгаар хоорайларда солуннарның хөй кезин интернеттен номчуур апарган. Чоорту бүгү чуртка солуннар электронуг хевиржил апар дээрзинге чүнү чугаалап болур силер?

— Үеңиң айыу-биле электроннуг хевирже шилчири шын. Ынчалза-даа бистиң Тыва ышкаш республикаларга солунну электроннук хевирже шилчидери шала-элек деп бодаар мен. Чижээ-лээрге, «Шынны» колдуунда көдээ черлерде чурттакчылар чагыттырып, номчултурар. Амыдырал байдалы-выстың айыу-биле республиканың шупту булуңнарында, бажың бүрүзүнде интернет харылзаазы чок болгай. Электроннуг хевирге үндүрер болза, бистиң көдээ черлеривистиң номчукчуларынга элээн берге байдалдар тургустунга бээр. Чурттакчы чонга бо талазы-биле таарымчалыг байдал тургустунмаан-дыр ийин. Бистиң ажылдап турган үеисте «Шынның» тиражы 30 муң чедип турган. Россия Федерациязының национал солуннарының аразында, муң солунга онааштыр алырга, «Шын» эн

хөй тиражтыг солун турган. 21 республиканың аразында эң хөй тиражтыг солун деп чүүлдү бодап көрүңөр даан. Оларның аразында татар, башкир дээр, кандыг солуннар чок дээр. Ынчангаш журнал дээн ышкаш өске сеткүүлдерни электроннуг хевиржечүге шилчидип болбас деп, а «Шынны» — ам-даа арай элек. Амгы үеде «Шын» Тывада эң хөй тиражтыг солун деп адын сыкпааны өөрүнчүг. Чурттакчы чон делегейде, Россияда, Тывада солунчулдерни «Шындан» билип ап, номчуп турар. Ол — чоннуң караа, чоннуң кулаа. Ынчангаш «Шын» бажың, өреге бурузунге турар үжүрлүг.

— Улуу-биле четтирди-
вис, Владимир Федорович,
силерге узун назынны, бы-
жыг кадыкшылды күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО
чугаалашкан.

